

A meta-study of Islamic management research; A Case Study of Masters Theses in Faculty of Islamic Education and Management, Imam Sadegh University (PBUH)

Chitazian, Alireza *

Received: 29/01/2018

Mohammadi, Keramat **

Accepted: 08/06/2019

Imam Sadegh University is one of the academic centers of the country with the mission of scientific authority in compiling and producing Islamic humanities. One of the active colleges in this university is the faculty of Islamic Studies and Management, which by reviewing the theses, it can be found out that based on the expectations arising from the needs of the Islamic community, and a wide range of Islamic management research has been conducted in the form of master's theses. And according to different disposition and approaches in this field, different methodologies have been used. By studying these theses, one can get a clear picture of the existing trends and avoid re-working in the field using former experiences and followed paths. Thus, the purpose of this study was to study and identify trends in Islamic management theses in the faculty of Islamic Studies and Management in Imam Sadegh University. For this purpose, in the initial screening of the theses that were defended from the establishment of the faculty until September 2015, they were evaluated on the basis of five indicators of being Islamic and all in all 147 theses were reviewed. By reviewing the literature and expert opinions, the methodological axioms, the reference sources used in the research, research approachology and subjectology used as the main axes in examining trends and comparing researches were selected and theses were studied and analyzed. The results show that in Islamic methodologies the most used approach is jurisprudence research and the least approach is Sira studies. Furthermore, among the three main approaches to the production of science, it has devoted the most research to refinement and completing research.

Keywords: Islamic management, thesis, Imam Sadegh University, Islamic management research, meta-studies, religious science

---

* Assistant Professor, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University (Corresponding Author) achitsazian1361@gmail.com

** MA. in Islamic Studies and Public Administration and Public Policy

فرامطالعه‌ای از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی (مورد مطالعه: پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۱۰

علیرضا چیت‌سازیان*

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۱۸

کرامت محمدی**

چکیده

یکی از مراکز دانشگاهی کشور که با مأموریت مرجعیت علمی در تدوین و تولید علوم‌انسانی اسلامی اهتمام دارد، دانشگاه امام صادق علیه السلام است. یکی از دانشکده‌های فعال در این دانشگاه، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت است که با مرور پایان‌نامه‌های انجام‌شده در آن، می‌توان دریافت که بر اساس انتظارات برخاسته از نیازهای جامعه اسلامی، گستره متنوعی از پژوهش‌های مدیریت اسلامی در قالب پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد در این سال‌ها انجام شده و متناسب با مشرب و رویکردهای مختلف این حوزه، روش‌شناسی‌های گوناگونی مورد استفاده قرار گرفته است. با مطالعه و بررسی این پایان‌نامه‌ها، می‌توان از روندهای موجود تصویری شفاف داشت و با استفاده از تجربیات و مسیرهای طی شده، از دوباره‌کاری‌ها در این حوزه اجتناب کرد؛ بر این اساس هدف پژوهش حاضر، مطالعه و شناسایی روندهای موجود در پایان‌نامه‌های حوزه مدیریت اسلامی در دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام است؛ بدین منظور در غربال اولیه فهرست پایان‌نامه‌هایی که از بدو تأسیس دانشکده تا شهریور ۱۳۹۴ دفاع شده بودند، بر اساس پنج شاخص اسلامی بودن مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت ۱۴۷ پایان‌نامه بررسی شدند. با استفاده از مرور ادبیات و نظرات خبرگان، محورهای روش‌شناسی، منبع‌شناسی مأخذ مورد استفاده در پژوهش، رویکردشناسی و موضوع‌شناسی پژوهشی به‌عنوان محورهای اصلی در بررسی روندها و مقایسه پژوهش‌ها انتخاب شد و پایان‌نامه‌های انتخاب‌شده مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد که در روش‌شناسی‌های اسلامی بیشترین رویکرد مورد استفاده در تحقیقات، رویکرد فقهی و کمترین رویکرد، سیره‌پژوهی است؛ همچنین از میان سه رویکرد اصلی در تولید علم، رویکرد تهذیب و تکمیل، بیشترین تحقیقات را به خود تخصیص داده است.

واژگان کلیدی

مدیریت اسلامی، پایان‌نامه، دانشگاه امام صادق علیه السلام، پژوهش مدیریت اسلامی، فرامطالعه، علم دینی

* استادیار دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام (نویسنده مسئول) achitsazian1361@gmail.com

** کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت دولتی و سیاست‌گذاری عمومی

مقدمه

اگر از گستره مباحثی که در مکتوبات و منشورات به میراث مانده از ادوار تاریخی تمدن اسلامی در زمینه اداره و تدبیر در تمدن اسلامی چشم‌پوشی کنیم^۱ و مدیریت اسلامی را موضوعی در نظر بگیریم که پس از تدوین حوزه دانشی به نام مدیریت^۲ در غرب و ورود آن به کشورهای اسلامی از جمله ایران پدید آمده است، نخستین آثار در این حوزه را می‌توان در اواخر دهه ۱۳۴۰ یافت. در این سال‌ها آیت‌الله شهید مرتضی مطهری با طرح مفهوم «رشد اسلامی» به‌عنوان بن‌مایه مدیریت و رهبری در اسلام (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۲۹)، از جمله نخستین اسلام‌شناسانی بود که با طرح این بحث، تلاش داشت تا به سؤالات ناشی از تعامل با تمدن نوین غرب، پاسخی درخور توجه و عمیق ارائه کند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و برپایی دولتی با آرمان‌های اسلامی، ضرورت تدوین مدیریت اسلامی به‌عنوان مطالبه‌ای از سوی جمعی از کارگزاران و دل‌سوزان نظام جمهوری اسلامی مطرح شد. تعارضات و مشکلات مختلف ناشی از انطباق‌نداشتن نظریات و دیدگاه‌های غربی در اداره امور و بعضاً تعارضاتی که در مبانی و ریشه‌های روان‌شناسانه و جامعه‌شناسانه نظریات این رشته با مبانی اصیل حاکم بر جمهوری اسلامی در ایران به وجود آمد، سبب طرح این مطالبات شد. در این مسیر، هم اندیشمندان حوزوی و هم نخبگان دانشگاهی برای پاسخ‌گویی به نیازهای ایجادشده در اداره نظام جمهوری اسلامی بر اساس ارزش‌های اسلامی فعال شدند و ضمن نشر کتب و مقالات در این زمینه، در بسط گفتمان مدیریت اسلامی در جامعه علمی کشور نقش مؤثری داشتند.

با مرور مسیر شکل‌گیری این مفهوم در جامعه علمی رشته مدیریت، می‌توان در تطور و کمال‌یافتن این حوزه سه دوره اساسی را بررسی کرد. مرحله نخست، مرحله شکل‌گیری بود که در آن بزرگانی از حوزه و دانشگاه، در قالب تدوین کتب و مقالات یا ارائه سخنرانی‌هایی در این زمینه، ضمن مفهوم‌پردازی در این حوزه، نقش شایانی در بسط گفتمان مدیریت اسلامی داشتند. مرحله دوم، مرحله ورود مدیریت اسلامی به دروس رسمی دانشگاهی بود که این اتفاق ابتدا در دانشگاه تهران و با تدریس حجت‌الاسلام نقی‌پورفر افتاد و سپس با رسمی شدن این درس در مقطع دکتری و سپس کارشناسی ادامه یافت. این جریان سبب درگیر شدن اساتید دانشگاه در تدریس و تولید متون درسی موردنیاز برای کلاس‌ها بود. در نهایت مرحله سوم، مرحله اقبال گسترده و شکل‌گیری پژوهش‌ها و پایان‌نامه‌های متعدد در

مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های متعدد بود که منجر به تولید محتوا در این زمینه شد. در این مرحله، دانش‌پژوهان دانشگاهی با بهره‌گیری از گستره روش‌شناسی‌های مختلف طرح‌شده در مطالعات اسلامی، به انجام تحقیقات مختلف در این زمینه پرداخته‌اند. بازپردازی مفاهیم موجود و ارائه پاسخ مجدد به پرسش‌های کلیدی مطرح در عرصه دانش مدیریت از جمله ویژگی‌های این مرحله است.

در این زمینه دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام‌صادق علیه‌السلام یکی از مراکز دانشگاهی بوده که بر اساس رسالت خود در انجام پژوهش‌های مدیریت اسلامی اهتمام ویژه‌ای داشته است. این توجه ناشی از اهداف و مأموریت دانشگاه مبنی بر تلفیق علوم اسلامی و سایر علوم متعارف دانشگاهی در پاسخ به نیازهای جامعه اسلامی است. قالب نظام تلفیق در این دانشگاه به گونه‌ای است که دانشجویان ضمن آشنایی با رشته‌های مختلف موجود در حوزه معارف اسلامی، هم‌زمان به مطالعه یکی از رشته‌های علوم متعارف دانشگاهی می‌پردازند.

این دانشکده در سال ۱۳۶۹ و با هدف پاسخ‌گویی به نیازهای علمی و اجرایی روز جامعه بر اساس اصول اسلامی شکل گرفت. شکل انجام پژوهش‌های اسلامی در این دانشکده نیز متأثر از روند کلان حاکم بر نهادهای علمی کشور، فرازوفرودهایی داشت و تحقیقات متعددی در قالب پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد و با رویکرد اسلامی انجام شد. در واقع انجام پژوهش‌های اسلامی یکی از مطالبات جدی مسئولان نظام جمهوری اسلامی و جامعه علمی به منظور تأثیرگذاری مورد انتظار از این دانشگاه در جامعه علمی کشور است. انتظاری که مقام معظم رهبری در دیدار خانواده بزرگ دانشگاه امام‌صادق علیه‌السلام چنین فرمودند: «کاری کنید که دانشگاه امام‌صادق علیه‌السلام، نه فقط در مقایسه با فلان دانشگاه دیگری که در تهران یا شهرستان است، یک رتبه جلوتری به دست آورد؛ بلکه این دانشگاه مرجع تحقیقات مراکز علمی و دانشگاه‌های دنیا بشود.» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۴).

از این رو با مطالعه و بررسی این پژوهش‌ها در قالب پایان‌نامه‌های دانشجویی، می‌توان تصویری شفاف از روندهای موجود داشت و استفاده از تجربیات و مسیرهای طی شده کمک شایانی در پرهیز از دوباره‌کاری‌ها در این حوزه خواهد شد. بر این اساس، هدف پژوهش حاضر، مطالعه و شناسایی روندهای موجود در روش‌شناسی، منبع‌شناسی، رویکردشناسی، موضوع‌شناسی پایان‌نامه‌های حوزه مدیریت اسلامی در دانشکده معارف

اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام است. سؤال اصلی این است: «روندهای موجود در تدوین پایان‌نامه‌های اسلامی دانشکده مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام کدام‌اند؟» که بر اساس این سؤال اصلی سؤالات فرعی عبارت‌اند از:

- روش‌شناسی‌های مورد استفاده در پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی دانشکده مدیریت کدام‌اند؟
- نسبت منابع اصلی اسلامی مورد استفاده در پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی دانشکده مدیریت کدام‌اند؟
- نسبت رویکردهای اتخاذشده در پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی دانشکده مدیریت کدام‌اند؟
- مهم‌ترین حوزه‌ها و موضوعات مورد بررسی در پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی دانشکده مدیریت کدام‌اند؟

مرور پیشینه پژوهش

در این بخش ابتدا به بررسی مهم‌ترین شاخص‌های مورد استفاده در طبقه‌بندی پژوهش‌های اسلامی پرداخته و در ادامه به معرفی و تبیین دو گروه از پژوهش‌های مرتبط می‌پردازیم. دسته نخست، فراپژوهش‌هایی است که هدف آن‌ها بررسی تحقیقات حوزه مدیریت اسلامی بوده است. دسته دیگر پژوهش‌هایی است که با نگاه ثانوی به بررسی و تحلیل روندهای موجود در پایان‌نامه‌های دانشگاهی پرداخته‌اند.

رویکردشناسی در مدیریت اسلامی

در مورد اینکه می‌توان چه تلقی‌ای از علم دینی به‌طور عام و مدیریت اسلامی به‌طور خاص داشت، سه دیدگاه یا رویکرد استنباطی، تکمیل و تهذیب و تأسیسی را می‌توان برشمرد که در ادامه به‌اختصار به هرکدام از این رویکردها اشاره می‌شود (باقری، ۱۳۸۲، ص ۲۱۱ تا ۲۵۶):

- رویکرد استنباطی: این رویکرد به علم دینی، مبتنی بر دین‌شناسی دایرةالمعارفی شکل گرفته است که در آن، دین شامل کلیه علوم و دانش‌های مختلفی است که آدمی به آن‌ها نیاز دارد. البته دو دیدگاه در مورد شمولیت دین بر کلیه علوم وجود دارد. در دیدگاه اول تصور بر این است که دین همه علوم را با همه جزئیات

داراست و لذا برای دستیابی به علوم دینی باید با مطالعه دقیق متون دینی، این علوم اکتشاف شود. در دیدگاه دوم عقیده بر این است که دین شامل اصول کلی همه علوم بوده و تمام جزئیات را ندارد. برای دستیابی به علوم دینی بایستی به شیوه استنباطی و به مدد آن اصول و کلیات، موارد و یافته‌های جزئی مشخص شود. در این رویکرد عقل هم‌سنگ با نقل، حجیت کشف علوم دینی را دارد و لذا یافته‌های علوم تجربی مانند فیزیک، نجوم و... نیز حجیت و اعتبار دارند. به نظر می‌رسد که نویسندگانی چون نقی پور فر (نقی پور فر، ولی‌الله، ۱۳۹۴) از این رویکرد پیروی می‌کنند.

- رویکرد تهذیب و تکمیل: در این رویکرد برای دست‌یافتن به علم دینی کافی است که علوم موجود، با نظر به اندیشه اسلامی از ناخالصی‌ها و انحرافات پیراسته شود و احتمالاً بخش‌هایی نیز بر آن افزوده شود. نقیب‌العطاس که یکی از نخستین قائلین به این رویکرد است، معتقد است علوم غربی معاصر، «علم راستین» را در اختیار ما قرار نمی‌دهند و این به سبب آغشتگی علم غربی به عناصر و مفاهیم کلیدی برخاسته از تمدن غرب است؛ از این رو وی معتقد است ابتدا باید به جداسازی این عناصر و مفاهیم از بدنه دانش معاصر پردازیم و سپس مفاهیم اسلامی را در آن داخل کنیم و آن را به «علم راستین» مبدل نماییم. در عرصه مدیریت اسلامی، گُنبی همچون مدیریت در اسلام نوشته الوانی و آقا پیروز (۱۳۸۹) یا مدیریت اسلامی نوشته نبوی (۱۳۹۴) از جمله این موارد است؛ به‌عنوان نمونه تعریف نبوی از مدیریت اسلامی این است: «هنر و علم به‌کارگیری صحیح افراد و امکانات در جهت وصول اهداف سازمانی است، به‌نحوی که با موازین شرع مغایرت نداشته باشد.» (نبوی، ۱۳۹۴، ص ۳۳) که این تعریف به‌خوبی بیانگر این دیدگاه می‌باشد.
- رویکرد تأسیسی: در این رویکرد، علم دینی از یک سو تحت‌تأثیر پیش‌فرض‌های الهام‌بخش دینی و از سوی دیگر ناشی از تلاش‌های تجربی دانشمندان شکل گرفته و تدوین می‌شود. در این نگاه، متافیزیک و اندیشه دینی به‌عنوان پیش‌فرض حاکم بر نظام فکری نظریه‌پردازان محسوب شده و در مراحل مختلف تحقیق همچون گزینش مسئله، انتخاب مفاهیم، طرح پژوهش، انجام مشاهده، پیش‌بینی و تفسیر و فرضیه‌سازی، تأثیرآفرینی خود را آشکار می‌سازد؛ اما به هر ترتیب، نظریه‌پرداز برای

بررسی و تأیید یا رد فرضیات خود که ملهم از اندیشه دینی است، از آزمون تجربی استفاده می‌نماید. در این نگاه، فرایند تکوین علوم انسانی اسلامی، به‌طور دقیق همان فرایندی است که علوم انسانی معاصر طی آن تکوین یافته‌اند و تنها تفاوت در پشتوانه‌های متافیزیکی است که تأثیرگذار بر محتوای این فرایند است؛ به این ترتیب در صورتی که علوم انسانی از نوع اسلامی پدید آید، تفاوت آن با علوم انسانی رایج، کم‌وبیش مانند تفاوتی خواهد بود که هم‌اکنون میان نظریه‌های رقیب در عرصه علوم انسانی وجود دارد؛ همچون نظریه‌های رفتارگرایانه و انسان‌گرایانه و شناخت‌گرایانه. این رویکرد با دیدگاه نویسندگانی همچون نجاری (نجاری، ۱۳۸۶، ص ۲۱) در عرصه مدیریت اسلامی منطبق است.

منبع‌شناسی تحقیق در مدیریت اسلامی

یکی از مبانی طبقه‌بندی پژوهش‌های اسلامی، منابع مورد استفاده در آن‌هاست که تاکنون برخی از پژوهش‌ها (امیری، ۱۳۸۶؛ حجازی‌فر و خانی، ۱۳۹۴) به گونه‌های مختلف آن اشاره داشته‌اند. بر اساس این پژوهش‌ها، می‌توان هفت گونه منبع رایج مورد استفاده در این پژوهش‌ها را برشمرد:

۱. مطالعات نقل پژوهی: پرداختن به منابع نقلی، اعم از نص قرآن کریم یا احادیث ائمه اطهار (علیهم‌السلام) تحت عنوان «مطالعات نقل پژوهی» قابل طبقه‌بندی می‌باشد. مطالعات صرفاً قرآنی تفسیری یا صرفاً روایی و ترکیب هر دو، از جمله نمونه‌های این پژوهش‌ها می‌باشد.
۲. مطالعات سیره پژوهی: در «مطالعات سیره پژوهی» منبع اصلی، فهم تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) می‌باشد که این منبع از دیرباز از منابع اصلی پژوهش‌های مدیریت اسلامی به‌شمار می‌آید.
۳. مطالعات فلسفی عرفانی: «مطالعات فلسفی عرفانی» مانند پایان‌نامه‌هایی در مورد پیش‌فرض‌های هستی‌شناسانه یا انسان‌شناسانه نگارش یافته و در پی لایه‌های بنیادین و فلسفی نظریه‌پردازی در عرصه مدیریت اسلامی است.
۴. مطالعات استنباط فقهی: بخش مهمی از پایان‌نامه‌های اسلامی به‌ویژه در عرصه مدیریت مالی مربوط به «مطالعات استنباط فقهی» است که در آن از منابع رایج در فقه و مباحثی مانند عقود و فتاوی مراجع معظم تقلید برای توسعه یا تضييق

فراپژوهش‌های از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۲۵

- به‌کارگیری یک عقد و طراحی یک ابزار در مراکز مالی استفاده می‌شود. البته توسعه نظریات اجتماعی فقهی در عرصه اداره سازمان و جامعه نیز در بین آثار این دسته وجود دارد که ذیل عنوان «فقه‌الاداره» مورد توجه قرار گرفته است.
۵. مطالعات اخلاق اسلامی: در برخی پایان‌نامه‌ها منبع اصلی، کتب اخلاق اسلامی بوده است. این دسته پژوهش‌ها با عنوان «مطالعات اخلاقی» برچسب‌گذاری شده‌اند و در آن مبانی سازمان با اصول اخلاقی مورد بررسی قرار گرفته است.
۶. مطالعات اندیشه بزرگان دینی: اندیشه‌ها و نظریه‌های علمای بزرگ و مشاهیر دینی همواره مبنایی غنی از دلالت‌های اسلامی در حوزه‌های علوم اجتماعی بوده است. بسط نظریات و تطبیق موارد استفاده و به‌دست‌آوردن ریشه‌های اصلی نظریات خاص و استخراج مفاهیم و مدل آن در بین پایان‌نامه‌ها تحت‌عنوان «مطالعات اندیشه بزرگان دینی» مورد شناسایی قرار گرفته است.
۷. مطالعات تجربی شخصیت‌محور: سیره‌شناسی و مستندسازی تجربیات موفق (غیر از معصومین علیهم‌السلام) از جمله سیره مدیریتی بزرگان دینی و فرماندهان شهید موفق دوران جنگ تحمیلی، بستر «مطالعات تجربی شخصیت‌محور» را شکل داده است.

فراپژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی

عابدی جعفری و ازگلی (۱۳۸۷) در پژوهشی به مرور بر پژوهش‌های مدیریت اسلامی پرداخته‌اند. در این مقاله به‌اجمال آثار تألیف‌شده در مدیریت و رهبری در اسلام از حیث سطح داده‌ها (منابع دست اول یا دست دوم)، قالب‌های عرضه، گرایش‌های مؤلفان، سیر زمانی آثار، شناخت موضوعی آثار و موانع و روش‌های تحقیق پرداخته شده است. مجموعاً ۱۱۵ اثر شامل کتاب، پایان‌نامه، مقاله و جزوه مورد بررسی قرار گرفته است که در ۱۷ موضوع مدیریتی دسته‌بندی شده‌اند. بیشترین موضوعات را اصول مدیریت، رهبری و اخلاق مدیریت به خود اختصاص داده‌اند. البته حوزه‌های تخصصی مطالعات اسلامی تحقیقات نیز در هفت حوزه قرآن، حدیث، اخلاق اسلامی، سیره، فلسفه، فقه یا ترکیبی از گرایش‌ها تقسیم شده‌اند. این تحقیق تلاش داشته تا گستره متنوعی از ابعاد پژوهش‌های مدیریت اسلامی را مورد توجه قرار دهد که این موضوع سبب شده برخی از ابعاد، همچون موانع تحقیق در مدیریت اسلامی یا روش‌های تشخیص مسئله به‌شکل کلی گزارش شود و داده‌های تفصیلی برخاسته از تحقیقاتی که مورد توجه بوده است، بیان نگردد.

پژوهش دیگری که در این حوزه صورت گرفته، پژوهشی با عنوان تحلیل محتوای ادبیات مدیریت اسلامی توسط خنی فر (۱۳۸۴) است. وی پس از بررسی ۲۰ اثر مدیریتی با رویکرد اسلامی با روش تحلیل محتوا، چهار چارچوب ادراکی محتوای مدیریت اسلامی ارائه داده است. این پژوهش هفت رویکرد اصلی در مطالعات مدیریت اسلامی معرفی می نماید که عبارت اند از: استناد به آیات و روایات محض، استناد به آیات و روایات و انطباق مختصر با مباحث علمی، مطالعه تطبیقی و مقایسه ای، استدلال های عقلی، استناد به نهج البلاغه، رویکرد ادبی و رویکرد اخلاقی (خنی فر، ۱۳۸۴، ص ۱۹۰ تا ۱۹۵). این پژوهش به شکل عمیقی به بررسی و تحلیل محتوای کتب منتخب پرداخته؛ ولی در بخش تحلیل تنها به کمتر از ۱۵ کتاب پرداخته شده و از این رو نمی توان آن را به عنوان بازنمایی برای تمام آثار در نظر گرفت.

امیری (۱۳۸۶) در پژوهش خود، رویکردهای حاکم بر تحقیقات مدیریت اسلامی را به چهار رویکرد اصلی تقسیم نموده است که این رویکردها عبارت اند از: تجربی عینی، فلسفی عقلایی، عرفانی شهودی و اجتهادی فقهی. از نگاه وی در پژوهش های مدیریت اسلامی می توان از یکی از این رویکردها در مطالعه استفاده کرد و متناظر با آن روش شناسی مرتبط را به کار گرفت. روش شناسی هایی مانند روش تفسیری، روایی حدیثی و اخلاقی از دیگر روش شناسی های پرکاربرد در تحقیقات اسلامی است که در این اثر به آن ها اشاره ای نشده است.

در تحقیقی مشابه، چاوشی (۱۳۸۸) رویکردهای نظری محققان حوزه مدیریت اسلامی را در پنج دسته نظریه رشد، رویکرد اصول گرایی، اخلاق و ویژگی های مدیران اسلامی، وظایف مدیران مسلمان و تأثیر ارزش های اسلامی در مدیریت تقسیم نموده است (چاوشی، ۱۳۸۸، ص ۴۳).

از دیگر پژوهش هایی که با نگاه فراتحلیل به بررسی و طبقه بندی تحقیقات مدیریت اسلامی پرداخته، پژوهش تولایی (۱۳۸۶) است. وی با هدف پیشنهاد الگویی برای شناخت مدیریت اسلامی و تدوین اصول و مبانی آن، بررسی جامعی در مطالعات و پژوهش های مدیریت اسلامی انجام داده است. بر اساس الگوی مطرح شده، مطالعات مدیریت اسلامی به دو حوزه کلی نرم افزاری و سخت افزاری تقسیم می شود. در حوزه نرم افزاری منابع به چهار دسته قرآنی، حدیثی روایی، فلسفی، منابع تاریخی و سیره تقسیم شده اند. مطالعات

فرومطالعه‌ای از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۲۷

سخت‌افزاری که به پژوهش‌های مورد نیاز در تدوین اصول مدیریت اسلامی اشاره دارد، سه گروه تفکیک شده است: غرب‌شناسی، فلسفه مدیریت غربی، نظریات مدیریت (تولایی، ۱۳۸۶، ص ۶۲ تا ۵۷).

اثر ارزشمند دیگر این حوزه، مقاله‌ای با موضوع «نوع‌شناسی مطالعات مدیریت اسلامی» است که نویسنده پس از تأکید بر میان‌رشته‌ای بودن مدیریت اسلامی با بررسی ۱۳ جلد کتاب، چهار بُعد روش‌شناختی، منبع‌شناسی، موضوعی‌محتوایی و مؤلفان را بررسی نموده و فراتحلیلی ارائه نموده است (رحمتی، ۱۳۸۸، ص ۱۹۷ تا ۲۱۰).

حجازی‌فر و خانی در کتاب *مآخذشناسی تحلیلی کتب مدیریت اسلامی* کتب مدیریت اسلامی را در چارچوبی نُه‌قسمتی شامل اطلاعات چاپ، سرفصل‌های مورد بحث، مهم‌ترین منابع مورد استفاده، خلاصه‌ای از مهم‌ترین مطالب، کلیدواژه و اصطلاحات پرکاربرد، جنبه‌های نوآوری، روش و رویکرد مورد استفاده مؤلف در طرح مباحث اسلامی، نقد اجمالی و سؤالات و موضوعات پژوهشی پیشنهادی برای مطالعات آتی ارائه نموده است. در این اثر تحقیقی با ارائه طبقه‌بندی متفاوت با تحقیقات قبلی، رویکردها و روش‌های مورد استفاده را در قالب رویکرد مبانی‌گرا، اخلاقی و ارزش‌گرا، اصول‌گرا، نظام حکومتی و اداری، تخصصی‌گرا، شخصیت‌گرا، منبع‌گرا، وظیفه‌گرا و رویکرد ترکیبی دسته‌بندی نموده است (حجازی‌فر و خانی، ۱۳۹۴). رویکرد این اثر تحقیقی، تحلیل اسنادی بوده است.

فراپژوهش‌های بررسی پایان‌نامه‌ها

کلیری در سال ۲۰۰۰ مقاله‌ای به بازبینی رساله‌های دوره دکتری اداره عمومی ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۸ پرداخته است. شاخص‌های مورد مطالعه دارا بودن پیشنهاد و هم‌خوانی آن با یافته‌های رساله، طراحی پژوهش جدی، آزمون یک تئوری موجود، حاوی گزاره‌های علی بودن، اهمیت موضوع در اداره عمومی، طرح سؤال جدید یا خلق تجربیات نو بوده است (Cleary, 2000, pp 447-448).

خواستار و همکاران در مقاله‌ای ۱۸۴ پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت دولتی دانشگاه تهران را که بین سال‌های ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۶ دفاع شده است، با روش تحلیل محتوا از حیث موضوع به سه حوزه کلان منابع انسانی، رفتار سازمانی و تئوری و طراحی سازمان و از حیث تجزیه و تحلیل اطلاعات به تحلیل واریانس، آزمون میانگین‌ها و فنون هم‌بستگی

تقسیم کرده‌اند. ابزار جمع‌آوری داده نیز عمدتاً به چهار نوع پرسش‌نامه، مصاحبه، مطالعه اسناد و مشاهده محدود شده است. سطح تجزیه و تحلیل نیز از ویژگی‌های مورد بررسی در پایان‌نامه‌ها بوده است (خواستار، غفاری، پورعزت و حیدری، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵ تا ۱۱۱). این پژوهش با هدف تحلیل نگارش پایان‌نامه‌های گرایش مدیریت دولتی صورت گرفته و در نهایت یافته‌ها ارائه و تحلیل شده‌اند.

در پژوهش دیگری ۱۸۴ پایان‌نامه و رساله از حیث محتوا، شکل، ساختار، استنادات، پدیدآورنده، تاریخ و مؤسسه مورد بررسی قرار گرفته‌اند (علی‌دوستی، ۱۳۸۸، ص ۱۴ تا ۱۷). رساله‌های دکتری علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه تهران نیز در سال ۱۳۸۵ از بُعد روش‌شناختی مورد بررسی قرار گرفته که در آن به چهارده شاخص، نمراتی از صفر تا ۲۰ تعلق می‌گیرد. برخی از این شاخص‌ها عبارت‌اند از: چگونگی بیان مسئله، بررسی ادبیات موجود، صراحت هدف، تناسب روش با موضوع، اعتبار منابع، کاربست صحیح روش و روایی نتیجه‌گیری (افتخاری، ۱۳۸۵، ص ۱۴ تا ۱۵).

در پژوهشی دیگر (توکل، ۱۳۹۳، ص ۷۰ تا ۷۰)، ۴۵ مقاله ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران، مورد فراتحلیل کیفی قرار گرفته که در آن از ترکیب کمی گزارش‌ها و نتایج پژوهش‌های مشابه، استخراج و جدول‌بندی فراوانی مشخصات پژوهش‌ها و بررسی روابط آماری میان متغیرهای پژوهش بهره گرفته شده است؛ از این رو یافته‌های مطالعات مختلف بر یک مقیاس مشترک تبدیل شده است. در فراتحلیل موردی و اجمالی (کیفی)، بیشتر از آمارهای توصیفی از قبیل فروانی‌ها و ترسیم نمودار میله‌ای و دایره‌ای برای نمایش نتایج، مشخص کردن مد، شاخص تغییر کیفی و واریانس دوجمله‌ای از ارکان مهم محسوب می‌شوند.

روش تحقیق

بعد از غربال و انتخاب داده‌ها، در گام بعد نوبت به تحلیل و طبقه‌بندی پایان‌نامه‌های انتخاب شده رسید. در این گام انجام پژوهش، راهبرد اصلی، فرامطالعه^۳ است. فرامطالعه یکی از روش‌های ذیل مفهوم عام فراترکیب است که به منظور بررسی و ترکیب و آسیب‌شناسی تحقیقات گذشته توسط پیترسون^۴ و همکاران معرفی شده است (Paterson & etal, 2001). فراترکیب عنوان عامی برای توصیف مجموعه‌ای رویکردهای روشی است که به طور سیستمی یافته‌های یکپارچه تفسیری ایجاد می‌کند که خود، حاصل ترکیب داده‌های تفسیری است. فرامطالعه یک تجزیه و تحلیل عمیق از کارهای تحقیقاتی انجام شده

در یک حوزه خاص است که رهنمودهایی در نمونه‌گیری، ارزیابی و ترکیب را داراست (بانداس^۵ و هال، ۲۰۰۷). فرامطالعه ابزاری برای بحث در زمینه مشکلات هر رشته علمی است که می‌تواند به سه روش یا الگو پیاده‌سازی شود. این سه روش عبارت‌اند از: فراتحلیل داده‌ها (تحلیل یافته‌ها)، فراروش (تحلیل روش‌ها) و فرانظریه (تحلیل نظریه‌ها) (زائو،^۶ ۱۹۹۱).

در سال‌های گذشته بیشتر از فراتحلیل نام برده شده است؛ ولی باید گفت که فرامطالعه با واژه‌هایی همچون فراتحلیل، فراستز، فرانظریه و فراروش متفاوت است. فرامطالعه، کلیه این مفاهیم را در بر می‌گیرد. فراتحلیل که عمدتاً در چند سال گذشته به کرات از آن استفاده شده، فرامطالعه کمی است که فقط روی نتایج تحقیقات گذشته انجام می‌شود؛ این در حالی است که فرامطالعه می‌تواند به صورت کیفی و روی مفاهیم مورد استفاده در مطالعات گذشته انجام گیرد که در این صورت به نام فراستز یا فراترکیب شناخته می‌شود (محمدنژاد شورکائی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷).

جامعه آماری مورد مطالعه

جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش، کلیه پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد در چهار گروه آموزشی موجود در دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام است که این پایان‌نامه‌ها می‌باید از بدو تأسیس دانشکده تا شهریور ۱۳۹۴ دفاع شده باشد. جهت شناسایی پایان‌نامه‌ها، بر اساس فهرستی که در معاونت تحصیلات تکمیلی دانشکده در مورد کل پایان‌نامه‌های دانشکده موجود بود، پایان‌نامه‌های اسلامی انتخاب گردیده و در مرحله بعد بر اساس شاخص‌هایی که در ادامه توضیح داده می‌شود، مورد بررسی و مطالعه قرار گرفتند. کل جامعه آماری مورد مطالعه جمعاً ۱۷۶ پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد بود. در این پژوهش، نمونه‌گیری انجام نشده و کلیه پایان‌نامه‌ها سرشماری شدند. البته تعدادی از پایان‌نامه‌ها در کتابخانه دانشکده و دانشگاه وجود نداشتند که سعی شد در ارتباط با اساتید محترم راهنما یا خود دانشجو منبع تهیه شده و مورد تحلیل قرار گیرد؛ اما در نهایت با وجود پیگیری، تعداد ۲۹ پایان‌نامه در دسترس نبوده و در تحلیل‌ها قرار نگرفتند.

انتخاب پایان‌نامه به عنوان پایان‌نامه اسلامی یکی از چالش‌هایی بود که پژوهش با آن مواجه بود که در نهایت با توجه به مشورتی که با خبرگان صورت گرفت، اسلامی بودن پایان‌نامه بر اساس سه ملاک کلی اسلامی بودن منبع معرفت مورد استفاده، اسلامی بودن

روش‌شناسی مورد استفاده در پژوهش و نهایتاً اسلامی بودن مورد مطالعه (به این معنا که مورد مطالعه یا یکی از نهادهای دینی همچون مسجد بوده یا موضوع مطالعه همانند بحث حجاب، یکی از مسائل مختص جوامع اسلامی باشد) تعیین شد. اگر هر کدام از پایان‌نامه‌ها یکی از شاخص‌های اشاره شده در جدول شماره ۱ را احراز می‌نمود، در جامعه مورد بررسی و پژوهش قرار می‌گرفت.

جدول ۱. مبنای گزینش پایان‌نامه اسلامی

شاخص	ملاک کلی
استفاده از متون و نصوص دینی دست اول (قرآن، نهج‌البلاغه و سیار کتب حدیثی)، تفاسیر قرآن، کتب اخلاقی، کتب تحلیل سیره و سایر کتب اسلامی	منبع مورد استفاده
استفاده از دیدگاه‌های نظری متفکران و اندیشمندان اسلامی؛ همچون حضرت امام خمینی و مقام معظم رهبری در پاسخ‌گویی به مسائل	
استفاده از سیره عملی بزرگان دینی؛ همچون حضرت امام خمینی و سیدحسن نصرالله یا فرماندهان شهید و تجربیات دفاع مقدس به‌عنوان منبع اصلی در پاسخ به مسائل	
استفاده از روش استنباط فقهی و روش اجتهادی در بررسی مسئله مورد بررسی (که شامل حوزه عقود و قراردادهای اقتصادی و مالی و نیز مسائل خط‌مشی‌گذاری و اداره امور عمومی می‌گردد).	روش‌شناسی مورد استفاده
تمرکز بر نهادهای دینی مانند مسجد و هیئت، یا حوزه‌هایی همچون عفاف و حجاب	مورد مطالعه یکی از نهادهای دینی یا مسائل مختص جوامع اسلامی باشد

سازوکار جمع‌آوری داده‌ها

پس از انتخاب پایان‌نامه‌های اسلامی، با توجه به ادبیات مرور شده در حوزه طبقه‌بندی پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه علم دینی به‌طور عام و همچنین مدیریت اسلامی به‌طور خاص، با مشورت خبرگان و اساتید مدیریت اسلامی محور اصلی طراحی و شاخص‌های مرتبط با آن‌ها بر اساس ادبیات موجود تدوین و تعریف شده و مبنای تحلیل قرار گرفتند. جهت جمع‌آوری اطلاعات پیرامون محورهای مورد بررسی، با رجوع به

فرامطالعه‌ای از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۳۱

فصول پایان‌نامه‌ها (متناسب با هر سنجه به فصول ۱ تا ۵ مراجعه می‌شد) اطلاعات استخراج و در نرم‌افزار اکسل وارد گردید. پس از انتخاب نمونه‌ای ۵۰ تایی از پایان‌نامه‌های دفاع‌شده اسلامی نتایج و الگوریتم تشخیص به اساتید و صاحب‌نظران حوزه مدیریت اسلامی ارائه گشت و پس از تأیید ایشان ادامه کار پیگیری شد.

محورهای مورد تحلیل عبارت بودند از: روش‌های جمع‌آوری داده‌ها، منابع مورد استفاده در پایان‌نامه، رویکرد حاکم بر پژوهش، سطح داده‌های مورد استفاده، سطح تحلیل، راهبرد پژوهش و زمینه تخصصی مدیریتی که در بخش مرور پیشینه به‌اجمال مورد معرفی قرار گرفتند.

یافته‌های پژوهش

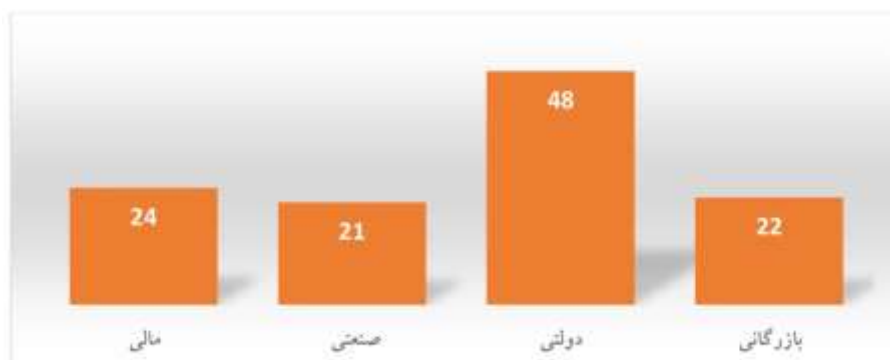
از مجموع ۶۱۷ پایان‌نامه دفاع‌شده در دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۷۶ پایان‌نامه اسلامی بر اساس شاخص‌هایی که در تعیین اسلامی بودن پژوهش ذکر گردید، به‌عنوان پژوهش اسلامی شناسایی شد؛ این یعنی در ۲۰ سال گذشته ۲۸.۵ درصد پایان‌نامه‌های دانشکده را می‌توان بر اساس آن شاخص‌ها اسلامی نامید که در جدول شماره ۲ به تفکیک سال ورودی و گرایش نمایش داده شده است.

جدول ۲. تعداد پایان‌نامه‌های اسلامی دانشگاه امام صادق (ع) به تفکیک ورودی

سال ورود دانشجویان	بازرگانی	صنعتی	مالی	دولتی	مجموع هر ورودی
۱۳۶۷	۳	-	-	-	۳
۱۳۶۸	۰	۱	۵	-	۶
۱۳۶۹	۳	۱	۱	-	۵
۱۳۷۰	۲	۲	۲	-	۶
۱۳۷۱	۱	۰	۲	-	۳
۱۳۷۲	۳	۰	۱	-	۴
۱۳۷۳	۱	۰	۰	-	۱
۱۳۷۴	۰	۰	۰	-	۰
۱۳۷۵	۰	۱	۱	-	۲
۱۳۷۶	۰	۲	۶	-	۸
۱۳۷۷	۲	۲	۵	-	۹

سال ورود دانشجویان	بازرگانی	صنعتی	مالی	دولتی	مجموع هر ورودی
۱۳۷۸	۱	۳	۲	-	۶
۱۳۷۹	۱	۲	۴	-	۷
۱۳۸۰	۲	۶	۵	-	۱۳
۱۳۸۱	۴	۵	۵	-	۱۴
۱۳۸۲	۱	۳	۳	-	۷
۱۳۸۳	۴	۲	۶	-	۲۱
۱۳۸۴	۵	۳	۴	۷	۹۱
۱۳۸۵	۳	۰	۳	۲	۸
۱۳۸۶	۳	۱	۶	۲	۱۲
جمع هر گرایش	۳۹	۳۴	۶۱	۱۱	۱۴۵

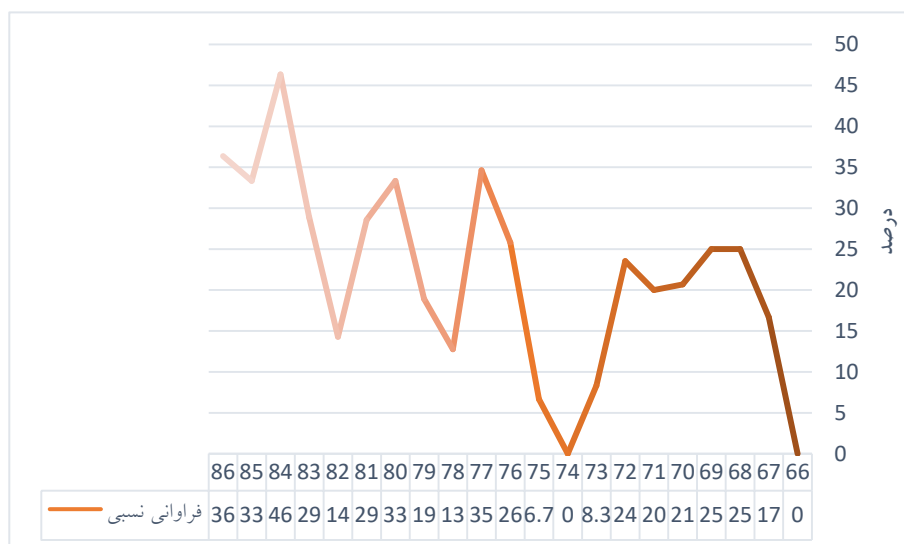
در بررسی زمینه مناسب برای تدوین پایان‌نامه اسلامی در هر گروه، میزان تمایل و اقبال دانشجویان هر گروه به پژوهش‌های اسلامی قابل توجه است. گروه مدیریت دولتی و سیاست‌گذاری عمومی ۴۸ درصد و سایر گروه‌های آموزشی دانشکده بیش از ۲۰ درصد پایان‌نامه‌های خود را بر مباحث اسلامی متمرکز کرده‌اند. البته بالابودن این نسبت می‌تواند ناشی از این موضوع باشد که در سال‌های اخیر تمرکز به تحقیقات اسلامی و میان‌رشته‌ای رشد بیشتری در دانشگاه داشته و گروه مدیریت دولتی به سبب تازه‌تأسیس بودن نسبت بیشتری از تحقیقات اسلامی را در مجموع پایان‌نامه‌های خود داشته باشد.

نمودار ۱: فراوانی نسبی پایان‌نامه‌های اسلامی هر گروه

فراوانی‌های از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۳۳

نمودار زیر روند کلی ۲۰ دوره گذشته و جریان روبه‌رشد مدیریت اسلامی در پایان‌نامه‌های دانشکده معارف اسلامی و مدیریت است.

نمودار ۲. فراوانی نسبی پایان‌نامه‌های اسلامی به کل پایان‌نامه‌های دفاع‌شده هر ورودی

منابع اسلامی به‌کارگرفته‌شده در پایان‌نامه‌های اسلامی در جدول ۳ نمایه‌سازی شده است. بیشترین منابع به‌کاررفته در پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی، مطالعات با محوریت فقه در ۵۷ اثر و نقل‌پژوهی با ۴۷ پایان‌نامه و بسط اندیشه و نظریات علمای دین با ۱۶ پایان‌نامه هستند. سیره‌پژوهی و مطالعات اخلاقی کمترین استفاده محوری را در پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی داشته‌اند.

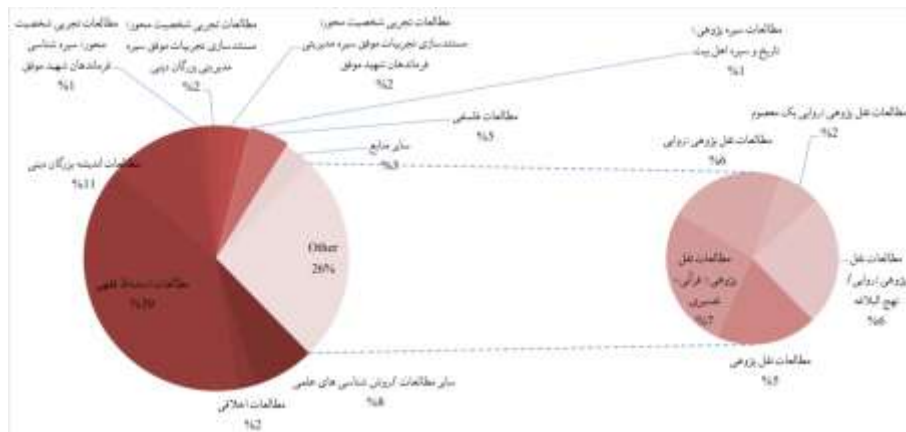
جدول ۳. منابع به‌کارگرفته در پایان‌نامه‌های اسلامی دانشکده مدیریت

تعداد	منابع اسلامی
۳	مطالعات اخلاقی
۵۷	مطالعات استنباط فقهی
۱۶	مطالعات اندیشه بزرگان دینی
۲	مطالعات تجربی شخصیت‌محور: سیره‌شناسی فرماندهان شهید موفق
۳	مطالعات تجربی شخصیت‌محور: مستندسازی تجربیات موفق سیره مدیریتی بزرگان دینی
۳	مطالعات تجربی شخصیت‌محور: مستندسازی تجربیات موفق سیره مدیریتی فرماندهان شهید موفق

تعداد	منابع اسلامی
۲	مطالعات سیره پژوهی: تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام)
۷	مطالعات فلسفی
۷	مطالعات نقل پژوهی
۱۰	مطالعات نقل پژوهی: قرآنی تفسیری
۸	مطالعات نقل پژوهی: روایی
۳	مطالعات نقل پژوهی: روایی یک معصوم (علیه السلام)
۹	مطالعات نقل پژوهی: روایی نهج البلاغه
۱۵	سایر منابع
۱۴۵	مجموع

مطالعات استنباط فقهی مجموعاً ۳۹ درصد و مطالعات نقل پژوهی ۲۶ درصد پایان نامه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. پایان نامه‌های با محوریت تاریخ و سیره پژوهی ۱ درصد و مطالعات اخلاقی ۲ درصد شناسایی شدند. مطالعات تجربیات موفق هم ۵ درصد پایان نامه‌ها را به خود اختصاص داده است.

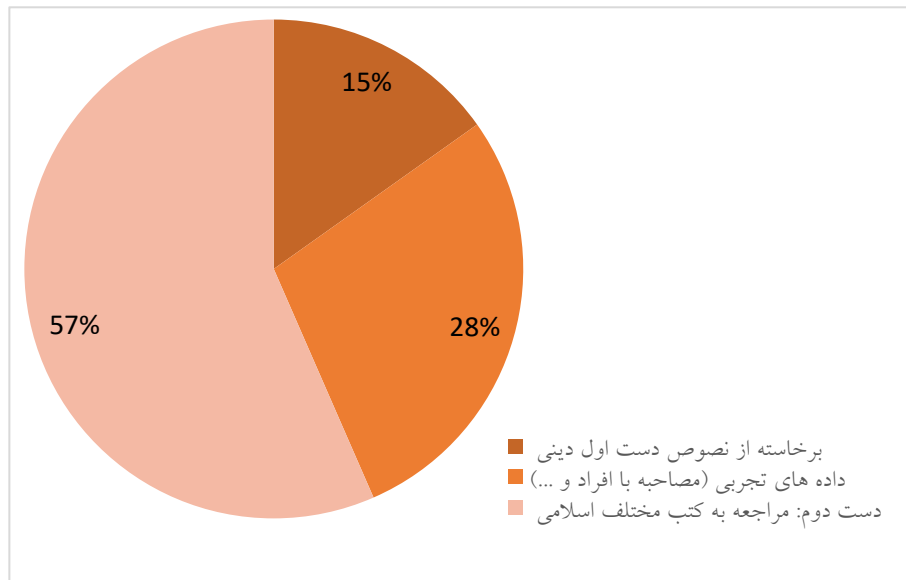
نمودار ۳. منبع شناسی پایان نامه‌های اسلامی

با توجه به نسبت داده‌ها با متون اصیل دینی، سه نوع داده برای بررسی پژوهش‌ها در نظر گرفته شد. نوع اول داده‌های مستخرج از نصوص و منابع دست اول دینی که در گام اول شامل قرآن و کتب روایی و در مرحله دوم تفاسیر و شروحاتی است که بر آن‌ها نوشته شده

فرواطالعه‌ای از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۳۵

است. داده‌های نوع دوم شامل کتب و منابعی می‌گردد که در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی همچون فقه، سیره، اخلاق و... به نگارش درآمده است و در پژوهش محققان مورد استفاده قرار می‌گیرد. داده‌های نوع سوم، شامل داده‌های تجربی است و معمولاً کاشف از سیره بزرگان دینی یا دیدگاه‌های خبرگان مذهبی است. این داده‌ها از منظر معرفت‌شناسی، منابع اصیل کاشف از متن دین نیستند؛ اما با پذیرش این موضوع که مدیریت به‌عنوان یک حکمت عملی نیاز به فهم اقتضائات اسلام در زمان و مکان داشته و امکان اجرایی شدن داشته باشد، ضروری می‌نماید تا در پژوهش‌های مدیریت اسلامی این داده‌ها مورد استفاده قرار گیرند و همان‌گونه که در ادامه توضیح داده می‌شود، بسیاری از پژوهش‌ها از این داده‌ها بهره برده‌اند.

سطح داده‌های به‌کارگرفته‌شده در تفکیک پایان‌نامه‌ها نشان می‌دهد ۵۶٫۵ درصد پایان‌نامه‌ها از داده‌های دست دوم استفاده نموده‌اند و کمتر ورود مستقیم به عرصه نصوص داشته‌اند.^۷ ۲۸ درصد پژوهش‌های مورد بررسی از داده‌های تجربی در ساحت مدیریت اسلامی استفاده کرده‌اند. تنها ۱۵ درصد معادل ۲۲ پژوهش ورود مستقیم به آیات و روایات داشته‌اند.

نمودار ۴. سطح داده‌های مورد استفاده در پایان‌نامه‌های مورد بررسی

جدول ۴. فراوانی پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی به تفکیک سطح داده مورد استفاده

فراوانی	سطح داده‌ها
۲۲	برخاسته از نصوص دست اول دینی
۴۱	داده‌های تجربی (مصاحبه با افراد و...)
۸۲	دست دوم: مراجعه به کتب مختلف اسلامی

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های شناسایی پژوهش‌ها، ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات در آن‌هاست. به‌طور کلی می‌توان این ابزارها را در ۵ دسته کلی مشاهده، مصاحبه، مطالعه اسناد و مدارک (کتابخانه‌ای)، پرسش‌نامه و ابزار فیزیکی برشمرد (دانایی‌فرد، الوانی و آذر، ۱۳۸۷، ص ۲۶۲). البته از آنجا که مورد آخر معمولاً در پژوهش‌های علوم اجتماعی منتفی است، چهار مورد دیگر به‌عنوان روش‌های جمع‌آوری داده‌ها مورد تحلیل قرار گرفتند. فراوانی پایان‌نامه‌های مدیریت اسلامی به تفکیک روش جمع‌آوری داده، گویای آن است که عمده پژوهش‌های مدیریت اسلامی با رجوع به منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته یا اینکه بهره‌برداری از منابع کتابخانه‌ای جزء اصلی جمع‌آوری داده بوده است. استفاده از پرسش‌نامه در ۳۰ اثر و از مصاحبه در ۱۸ پایان‌نامه بهره گرفته شده که جایگاه بعدی روش‌های جمع‌آوری داده را به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۵. روش جمع‌آوری داده در پایان‌نامه‌های بررسی شده

فراوانی	روش جمع‌آوری
۱۰	پرسش‌نامه
۹۷	کتابخانه‌ای
۱۷	کتابخانه‌ای-پرسش‌نامه
۳	کتابخانه‌ای-پرسش‌نامه و مصاحبه
۶	کتابخانه‌ای-مصاحبه
۱	مشاهده-مصاحبه
۱۱	مصاحبه
۱۴۵	کل

پس از بررسی هر پایان‌نامه، رویکردهای علم دینی حاکم بر پایان‌نامه مبتنی بر سیر پژوهش بیان شده توسط نویسنده و نشانه‌هایی از قبیل اینکه آیا نتایج تحلیل و پژوهش حاصل از مباحث اسلامی بوده یا بر مبنای ادبیات غربی نگارش یافته، مورد شناسایی قرار گرفت.

فراوانی‌های پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۳۷

نتایج نوآورانه صرفاً اسلامی گواهی بر حاکمیت رویکرد تأسیسی و ابتدای نتایج اسلامی بر مدل‌ها یا مفاهیم غربی ملاکی بر حاکمیت رویکرد استنباطی یا تکمیل و تهذیب گرفته شد. لازم به ذکر است از تعاریف یادشده باقری در رویکرد استنباطی، دومین تعریف که به برداشت امضایی نزدیک است، مورد توجه قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از غلبه رویکرد تکمیل و تهذیب است که ۶۵٫۵ درصد پایان‌نامه‌ها را در بر گرفته است. پس از آن ۲۹ درصد پژوهش‌ها با رویکرد تأسیسی انجام شده و در نهایت ۵٫۵ درصد پایان‌نامه‌ها نیز به نحو استنباطی در مدیریت اسلامی ورود پیدا کرده‌اند.

همچنین از دیگر محورهای بررسی پایان‌نامه‌ها، سطح تحلیل داده‌ها در پایان‌نامه بود. با رویکردی سیستمی به پژوهش، داده‌ها برای دستیابی به خروجی معینی تحت یک فرایند خاص قرار می‌گیرند. هر نوع خروجی، مستلزم شیوه خاصی در فرایند است. معمولاً داده‌های جمع‌آوری شده در پایان‌نامه‌ها خروجی‌هایی با ماهیت نسبتاً معین داشتند که وابسته به خروجی (تنقیح و تفسیر مبانی نظری، نظریه‌پردازی، طراحی ابزار و پژوهش کاربردی) نوع و سطح تجزیه و تحلیل داده‌ها متفاوت خواهد بود.

در پایان‌نامه‌های مورد بررسی در زمینه مدیریت اسلامی سه سطح تحلیل (با توجه به نتیجه حاصل از پایان‌نامه) قابل رصد است. در سطح «ریشه و مبانی فلسفی» پژوهشگر به دنبال تنقیح و تفسیر مبانی نظری مدیریت اسلامی است. در سطح تحلیل «تئوری‌پردازی» پژوهشگر به جمع‌بندی مفاهیم اولیه برای استقراء یک تئوری جدید پرداخته است. نهایتاً اگر تحلیل، ماهیت کاربردی‌سازی و ابزاری داشته باشد، سطح «کاربردی» انتخاب گردید.

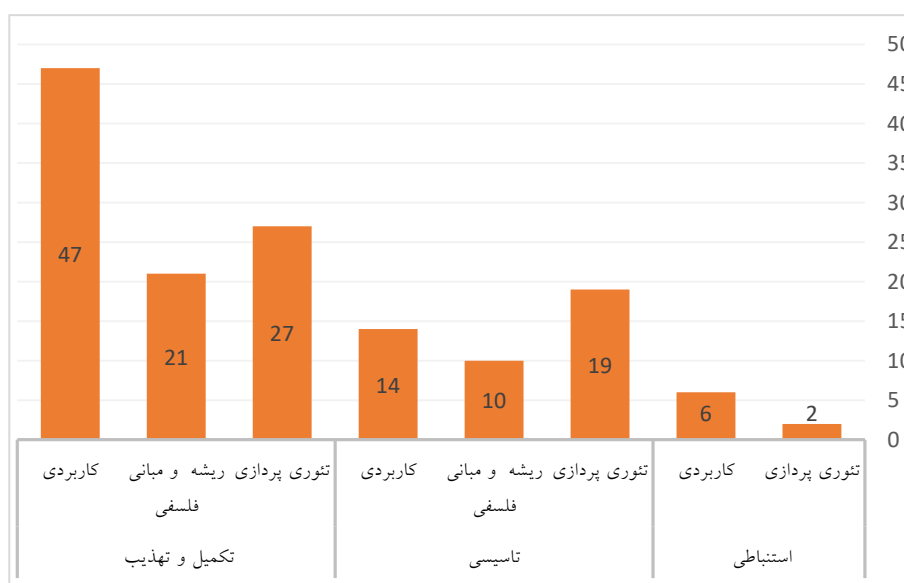
بررسی سطح تحلیل داده نشان می‌دهد ۶۷ پایان‌نامه در سطح کاربردی به تحلیل پرداخته‌اند. ۴۸ پایان‌نامه نیز سطح تحلیل نظریه‌پردازی و ۳۱ اثر نیز به تحلیل لایه‌های فلسفی و ریشه‌های معرفتی پرداخته‌اند. نمودار ۵، تعداد پایان‌نامه‌ها را در هر رویکرد به تفکیک سطح تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد.

جدول ۶. فراوانی پایان‌نامه‌ها از حیث رویکرد تولید علم دینی

فراوانی	رویکردهای علم دینی
۸	استنباطی
۴۳	تأسیسی
۹۵	تکمیل و تهذیب

جدول ۷. تعداد پایان نامه‌ها از حیث سطح تحلیل داده‌ها

فرآوانی	سطح تحلیل داده‌ها
۴۸	نظریه پردازی
۳۱	ریشه و مبانی فلسفی
۶۷	کاربردی

نمودار ۵. رویکردشناسی و سطح تحلیل پایان نامه‌های اسلامی

یکی دیگر از ملاک‌هایی که در بررسی این پژوهش‌ها مورد استفاده قرار گرفت، راهبردهایی بود که محققان در انجام پژوهش به کار گرفته بودند. راهبرد تحقیق در واقع برنامه‌ای کلی است که بیان می‌دارد چگونه پژوهشگر در نظر دارد به سؤالات از پیش تعیین شده تحقیق پاسخ بگوید (Knox, 2014, p. 122). راهبرد پژوهش در پیاز پژوهش^۱ پس از تعیین شیوه گردآوری داده و هدف پژوهش مطرح شده است (Saunders, Lewis. & Thornhill, 2016, p. 124).

راهبردهای به کاررفته برای تحلیل داده‌ها بسیار متنوع و در مقاطعی نیز صرفاً استدلال‌ات قیاسی مدنظر بوده؛ اما مواردی که بیش از همه تکرار داشتند، در جدول ۸ نشان داده شده‌اند.

فنون کیفی در حدود ۳۴ درصد پژوهش‌ها مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. در سایر موارد از فنون کمی آماری و ترکیبی استفاده شده است. تحلیل آماری و راهبرد داده‌بنیاد پرکاربردترین روش‌های پژوهش در عرصه مدیریت اسلامی در پایان‌نامه‌های دانشکده بوده است.

جدول ۸. راهبردهای پژوهش پرتکرار

تعداد	راهبرد پژوهش
۱۹	داده‌بنیاد
۹	تحلیل مضمون
۱۰	تحلیل محتوای کیفی
۲۵	تحلیل آماری
۴	استنباط
۴	استدلال منطقی
۴	AHP

یکی از دغدغه‌های پژوهش، شناسایی و یافتن زمین‌ها و زمینه‌هایی بود که ظرفیت بیشتری جهت تدوین تحقیقات اسلامی دارند. مهم‌ترین این حوزه‌ها عبارت‌اند از: منابع انسانی، مدیریت رفتار سازمانی و روان‌شناسی، اصول و مبانی مدیریت، طراحی مدل‌ها و نظام‌های مدیریت، بازاریابی و بازرگانی، تئوری سازمان، مدیریت مالی، مطالعات نهادی و جامعه‌شناسی، اخلاق حرفه‌ای: سازمانی‌مدیریتی، آینده‌پژوهی، حکمرانی و نظام اداره عمومی، مدیریت جهادی، سرمایه اجتماعی، سیاست‌گذاری و خط‌مشی‌گذاری عمومی، مدیریت فرهنگی، مدیریت آموزشی و نظام آموزش عالی و نظام‌های اقتصادی.

عرصه مدیریت مالی و مدیریت رفتار و منابع انسانی بیشترین پژوهش مدیریت اسلامی در دانشکده معارف اسلامی و مدیریت را به خود اختصاص داده‌اند. در مقابل زمینه‌های نوین از جمله مدیریت جهادی و آینده‌پژوهی تعداد کمی از تحقیقات را به خود اختصاص داده‌اند. در جدول ۹، فراوانی مطلق زمینه‌های مدیریتی منعکس شده است. نکته دیگری که باید به آن توجه نمود، نحوه توزیع این موضوعات در گروه‌های مختلف آموزشی است که نمودار ۶ زمینه‌ها را به تفکیک گروه آموزشی متولی آن به نمایش گذارده است. قابل توجه است که زمینه‌هایی مانند مدیریت جهادی، آینده‌پژوهی، اصول و مبانی سازمان و مدیریت نهادهای فرهنگی در بین گروه‌های آموزشی دانشکده مشترک هستند.

۴۰ اندیشه مدیریت راهبردی، سال سیزدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، پیاپی ۲۶

جدول ۹. زمینه‌های مدیریت اسلامی

تعداد	زمینه‌های مدیریتی
۴	مدیریت آموزشی و دانشگاهی
۴	آینده‌پژوهی
۷	مدیریت جهادی
۷	بازاریابی
۹	خط‌مشی‌گذاری و اداره بخش عمومی
۱۲	مدیریت فرهنگی و نهادهای دینی
۱۵	اصول و مبانی سازمان
۲۳	مدیریت رفتار سازمانی و منابع انسانی
۶۰	مدیریت مالی

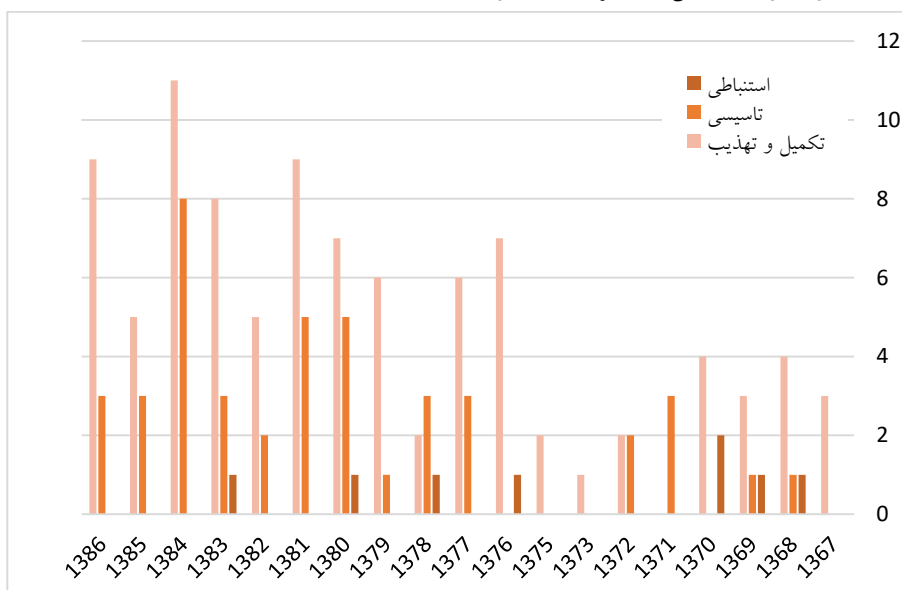
عرضه‌های مدیریت اسلامی در پایان نامه‌های دفاع شده

موضوع	بازرگانی		مدیریت فرهنگی			مدیریت اقتصادی			دولتی		
	بازرگانی	مدیریت رفتار و منابع انسانی	مدیریت فرهنگی	مدیریت بازرگانی	آینده‌پژوهی	مدیریت	مدیریت مالی	خط‌مشی‌گذاری و اداره بخش عمومی	مدیریت آموزشی	مدیریت فرهنگی	مدیریت دولتی
مالی											
بازرگانی											
مدیریت فرهنگی											
مدیریت اقتصادی											
دولتی											
خط‌مشی‌گذاری و اداره بخش عمومی											
مدیریت آموزشی											
مدیریت فرهنگی											
مدیریت دولتی											

نمودار ۶. عرضه‌های مدیریت اسلامی به تفکیک گرایش‌ها

فرومطالعه‌ای از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۴۱

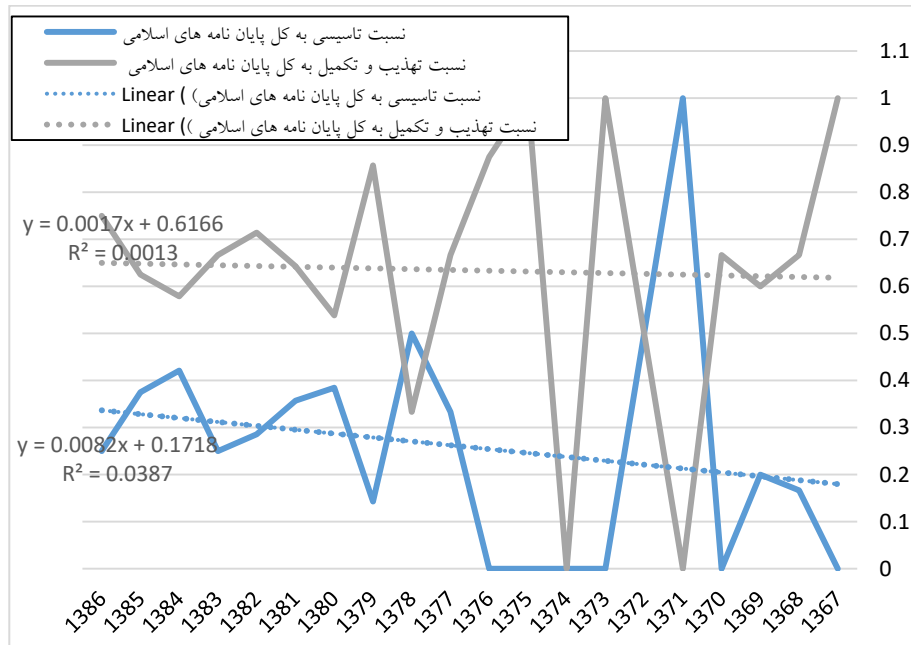
شاخص دیگری که در تحلیل داده‌ها مورد توجه بوده است، رویکرد سه‌گانه تأسیسی، تکمیل و تهذیب و استنباطی (امضایی) مورد استفاده در این تحقیقات بود. در نمودار ۷ توزیع فراوانی مطلق پژوهش‌های انجام‌شده در هر رویکرد و در نمودار شماره ۸ مسیر رشد یا افول توجه به این رویکردها در طول زمان اشاره شده است.

نمودار ۷. تغییر رویکردها در پایان‌نامه‌های اسلامی دانشکده معارف اسلامی و مدیریت

نمودار زیر تصویری نسبی از هریک از رویکردها ارائه داده است که رشد خطی رویکردهای تأسیسی و تهذیب و تکمیل قابل مقایسه است:

نمودار ۸. رشد نسبی هریک از رویکردهای علم دینی در پایان نامه ها

نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام در سال ۱۳۶۸ راه اندازی شد که بر اساس مأموریت دانشگاه مبنی بر مرجعیت علمی و رویکرد کلان آن در راستای تلفیق علوم انسانی اسلامی، تعداد ۱۷۶ پایان نامه با رویکرد اسلامی در این دانشکده تدوین و نگارش شده است. در این مقاله تلاش شد تا با بازخوانی و فرامطالعه این پژوهش ها، روندهای موجود در تدوین پایان نامه ها فهم شود. از طریق مقایسات گوناگون یافته ها، روش و چارچوب های تحلیلی که در فرامطالعه مورد بررسی قرار می گیرد (Paterson & etal, 2001)، می توان به اطلاعات غنی تری دست یافت.

از مرور این پایان نامه ها می توان یافت که در مجموع، گرایش مدیریت مالی با ۶۱ پایان نامه، بیشترین تعداد پایان نامه های اسلامی را به خود اختصاص داده است. پس از آن گرایش مدیریت بازرگانی با ۳۹ پایان نامه، گروه صنعتی با ۳۴ پایان نامه و در نهایت گروه تازه تأسیس دولتی با ۱۱ پایان نامه به ترتیب بیشترین پایان نامه های اسلامی را به خود اختصاص داده اند. البته همان گونه که اشاره گردید، گروه مدیریت دولتی بیشترین نسبت

پژوهش‌های اسلامی از مجموع پایان‌نامه‌های خود را در مقایسه با سایر گرایش‌ها به خود اختصاص داده است.

توجه به روند رشد پژوهش‌های اسلامی، نشان می‌دهد که میزان پژوهش با رویکرد اسلامی در سال‌های اخیر رشد قابل توجهی داشته و این می‌تواند ناشی از چند موضوع باشد: نخستین عامل، تغییری جدی است که در سال‌های اخیر در گسترش و تغییر محتوای دروس معارفی شاهد آن بوده‌ایم؛ به عنوان نمونه طرح مطالعه آثار شهید مطهری از سال ۱۳۷۸ راه‌اندازی شده و طرح‌های مطالعاتی دیگری همچون مطالعه تفسیر المیزان علامه طباطبایی، بهبود محتوای دروس سیره معصومین و فلسفه اسلامی پس از سال ۱۳۸۴ سبب آشنایی بیشتر دانشجویان با تفکر اسلامی شده که زمینه پژوهش‌های مدیریت اسلامی با گستره‌ای فراتر از رویکرد فقهی را به وجود آورده است؛ همچنین به نظر می‌رسد که جذب اعضای هیئت علمی جدید دانشکده از میان دانش‌آموختگان خود، سبب هدایت بیشتر پژوهش‌های دانشجویان به سمت استفاده از رویکردهای تلفیقی شده است.

از حیث منابع اسلامی مورد استفاده، بیشترین اقبال به مطالعات فقهی بوده و کمترین توجهات به مباحث سیره‌پژوهی و مطالعات با رویکرد اخلاقی در این پایان‌نامه‌ها است. این موضوع می‌تواند ناشی از توجه کم به مطالعه سیره در روند کلی عرصه مطالعات علوم انسانی اسلامی باشد؛ همچنین دشواری و زمان‌بر بودن این پژوهش‌ها از دیگر عللی است که اقبال به این پژوهش‌ها را کم می‌کند.

همچنین رویکرد اخلاقی در مطالعات اسلامی مورد بی‌توجهی بوده که ترویج آن می‌تواند سبب ایجاد زبان مفاهمه بهتر با نهاد دانشگاهی این رشته شود. از دیگر منابع قابل استفاده‌ای که حجم کمی از پژوهش‌ها از آن استفاده نموده بودند، تجربیات موفق مدیریتی بود. با عنایت به اینکه تجربه، مهم‌ترین منبع پژوهش در تحقیقات مدیریتی دانشگاهی است، بهره‌گیری از منابع تجربی مدیران موفق در ابتدای راه می‌تواند به غنای تحقیقات مدیریت اسلامی کمک نماید.

نکته دیگری که در این فرامطالعه قابل توجه است، استفاده کمتر از ۳۰ درصد پایان‌نامه‌ها از داده‌های تجربی است؛ از این رو ضروری است با اقبال بیشتر پایان‌نامه‌ها به این نوع داده‌ها، زمینه برقراری ارتباط بیشتر سایر اهالی دانش مدیریت و مدیران اجرایی با این حوزه دانشی ایجاد شود.

از سوی دیگر کمتر از ۳۰ درصد پایان‌نامه‌ها رویکرد تأیسی داشته و بیشتر از ۶۵ درصد آن‌ها رویکرد تهذیب و تکمیل داشته‌اند. همان‌طور که بیان شد، در رویکرد تأیسی پژوهشگران با طرح سؤال و تلاش در پاسخ به آن از طریق منابع معتبر فهم و کشف علمی، مانند رویکرد تهذیب و تکمیل فقط به جداسازی مفاهیم غیردینی از علوم غربی نمی‌پردازد؛ بلکه خود فعالانه به سؤالات اصیل در عرصه دانش مدیریت پاسخ می‌دهد. این موضوع نشان می‌دهد که بایستی برای دستیابی به مأموریت مرجعیت علمی، جهت‌گیری تحقیقات در درازمدت به سمت رویکرد تأیسی بیشتر شود. با دقت در این روند می‌توان یافت که پس از گسترش دوره جدید دورس معارفی در آموزش‌های دانشگاه امام‌صادق علیه السلام پس از سال ۱۳۸۴ علاوه بر رشد فزاینده تحقیقات اسلامی شاهد افزایش میل به انجام پژوهش‌های تأیسی هستیم.

تفاوت نسبت پایان‌نامه‌های اسلامی به سایر پایان‌نامه‌ها در بین گروه‌های آموزشی حاکی از میل بیشتر دانشجویان گروه مدیریت دولتی در پرداختن به زمینه‌های مدیریت اسلامی است. البته در تحلیل این موضوع، نباید از نظر دور داشت که راه‌اندازی این گروه در دانشکده مدیریت، با تحولاتی همچون تغییرات اساسی در دروس معارفی و حاکم شدن گفتمان پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در دانشگاه هم‌زمان بوده و این موضوع در شکل‌گیری موضوعات و جهت‌گیری‌های گروه بی‌تأثیر نبوده است؛ همچنین نسبت‌ها نشان می‌دهد که در مرتبه دوم، گروه مدیریت مالی بیشترین نسبت انجام پایان‌نامه‌های اسلامی را دارند که البته عمدتاً با استفاده از رویکرد فقهی و ابزار پرسش‌نامه و راهبرد تحلیل آماری وارد این عرصه گشته‌اند. گرایش‌های بازرگانی و صنعتی در رتبه‌های بعدی این نسبت قرار دارند.

یکی از حوزه‌های مهم و اثرگذار در کشور، حوزه مطالعات مالی اسلامی است. از آنجا که دانش ایجادشده در این بخش، به‌عنوان مبنایی در بخش‌های اقتصادی مختلف همچون نظام بانکی و بازار سرمایه کشور استفاده می‌گردد، تأثیرگذاری جدی‌ای در نظام اقتصادی کشور داشته و اصلاح آن می‌تواند سبب بهبود و رفع دغدغه‌های موجود در این حوزه گردد. رویکردهای موجود در این حوزه را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم نمود. رویکرد اول، تأیسی و نظام‌سازی بوده و در پی بازنگاری در نهادهای پایه، همچون بانک بوده و رویکرد دوم بر پایه اصل امضای فقهی به دنبال تهذیب عقود بانکی موجود است. نکته‌ای که در پژوهش‌های گرایش مدیریت مالی شایسته توجه است، کم‌بودن میزان پژوهش‌های

تأسیسی و نظام‌سازی مالی است. در واقع این نگرانی وجود دارد که توجه زیاد به تحقیقاتی که با رویکرد حل و عقد به اسلامی‌سازی عقود بانکی موجود می‌پردازند، سبب بازتولید نظام بانک‌داری غربی در نظام اسلامی شده و به‌طور بنیادین به طراحی نظام مالی متناسب با ارزش‌های اسلامی منجر نگردد؛ از این رو لازم است با گنجاندن دروسی که به سطح تحلیل نهادی و نظام‌سازی توجه دارند و از سوی دیگر ترویج گفتمان تأسیسی در دانشجویان، این مهم مورد توجه قرار گیرد.

بررسی نهادهای دینی از قبیل مسجد و هیئت و نقشی که این نهادها در ارائه خدمات داوطلبانه و عمومی در اجتماعات دارند، پیوند بسیار خوبی بین مدیریت و مباحث اسلامی در ارائه الگوهای کاربردی برای جامعه شکل داده است و پیشنهاد می‌شود که در تحقیقات آتی به این پژوهش‌ها توجه بیشتری مبذول شود.

پیشنهادهایی برای مدیران

همان‌گونه که اشاره گردید، رویکردهای معارف اسلامی که بر ابعاد حکمت عملی تأکید دارند، همچون رویکرد مطالعات سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)، سیره مؤمنین در گستره تمدن اسلامی و اخلاق در اداره کسب‌وکار، کمتر مورد توجه بوده است؛ این در حالی است که به سبب ماهیت و اقتضای رشته مدیریت، بایستی توجهات بیشتری به رویکردهای تاریخی و سیره‌پژوهی مبذول شده و از این منبع غنی استفاده بیشتری صورت گیرد. لذا پیشنهاد می‌شود تا ضمن تعریف دروس خاص برای دانشجویان رشته مدیریت در قالب دروس انتخابی معارف اسلامی و بهره‌گیری از اساتید مبرز این حوزه در کشور، ظرفیت این پژوهش‌ها در دانشکده ایجاد شود. به نظر می‌رسد در گام اول و با عنایت به ظرفیت‌های موجود، طراحی و ارائه سه درس «روش‌شناسی مطالعات سیره و تاریخ»، «کسب‌وکار/ اداره/ صنعت/ تأمین مالی در گستره تمدن اسلامی» و «مبانی اخلاق مدیران و کارگزاران از منظر ارزش‌های اسلامی» به عنوان دروس پایه این مباحث امکان‌پذیر می‌باشد.

برای بهره‌گیری بهتر از ظرفیت دروس معارف اسلامی، پیشنهاد می‌شود که دروس معارفی ارائه شده به دانشجویان در دو دسته دروس پایه و تخصصی معارفی ارائه شود. در این تقسیم‌بندی، دروس معارف پایه برای همه دانشجویان ارائه شده؛ اما دروس تخصصی معارفی در قالب ماژول‌هایی همچون تفسیر، سیره‌پژوهی، اخلاق و نظایر آن‌ها ارائه می‌شود و دانشجویان با توجه به علایق و استعداد خود آن‌ها را انتخاب می‌کنند و ملزم به گذراندن

همه دروس به شکل عمومی و کلی نباشند. به نظر می‌رسد که این کار تسلط بیشتری در بهره‌گیری از دروس معارفی در انجام پایان‌نامه ایجاد می‌نماید. طراحی پروژه‌های پژوهشی با همکاری دانشکده معارف اسلامی و الهیات در راستای حل مشکلات دستگاه‌های اجرایی کشور، یکی از الگوهای بهینه برای تولید دانش کاربردی و در عین حال عمیق در این حوزه می‌باشد.

کتابنامه

- افتخاری، قاسم، «بررسی روش‌شناختی پایان‌نامه‌های دوره دکتری علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه تهران»، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۳۸۵، ص ۵.
- الوانی، سیدمهدی و علی آقا پیروز، مدیریت در اسلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
- امیری، علی‌نقی، «رویکردهای مدیریت اسلامی: رویکرد تجربی»، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ش ۱۳، ۱۳۸۶، ص ۱۴۵ تا ۱۶۳.
- باقری، خسرو، هویت علم دینی: نگاهی معرفت‌شناختی به نسبت دین با علوم انسانی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۲.
- توکل، محمد، «فرا تحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران»، بررسی مسائل اجتماعی ایران، ش ۵، ۱۳۹۳، ص ۴۵ و ۷۵.
- تولایی، روح‌الله، «الگوی برای شناخت مدیریت اسلامی»، دوماهنامه توسعه منابع انسانی پلیس، ش ۱۱، ۱۳۸۶، ص ۷۱ تا ۵۳.
- چاوشی، س، «بررسی رویکردهای نظری مدیریت اسلامی»، فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآنی، ش ۲، ۱۳۸۸، ص ۴۳ تا ۵۳.
- حجازی‌فر، سعید و علی خانی، مأخذشناسی تحلیلی کتب مدیریت اسلامی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۴.
- خنی‌فر، حسین، «تحلیل محتوای ادبیات مدیریت اسلامی با تأکید بر آثار منتخب»، فرهنگ مدیریت، ش ۱۰، ۱۳۸۴، ص ۱۵۱ تا ۲۰۱.
- خواستار، حمزه، رحمان غفاری، علی‌اصغر پورعزت و الهام حیدری، «پژوهشی درباره پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد مدیریت دولتی از حیث موضوع و روش؛ مورد مطالعه: دانشگاه تهران»، فصلنامه علوم مدیریت ایران، ش ۲۱، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵ تا ۱۲۲.
- دانایی‌فرد، حسن، سیدمهدی الوانی و عادل آذر، روش‌شناسی پژوهش کمی در مدیریت: رویکردی جامع، تهران: صفار-اشراقی، ۱۳۸۷.

فرومطالعه‌ای از پژوهش‌های حوزه مدیریت اسلامی ۴۷

رحمتی، محمد، «نوع‌شناسی مطالعات مدیریت اسلامی به‌عنوان یک دانش میان‌رشته‌ای»، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم/انسانی، ش ۴، ۱۳۸۸، ص ۱۹۷ تا ۲۲۰.
رودی، کمیل، دانشگاه و مرجعیت علمی: با تأکید بر دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۹.

عابدی جعفری، حسن و محمد ازگلی، «مروری بر سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران»، فصلنامه مصباح، ش ۱۹، ۱۳۸۷، ص ۹۹ تا ۱۲۰.
علی دوستی، سیروس و پرویز شهریاری، «الگوی توصیف و تحلیل اطلاعات پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها»، فصلنامه علوم و فناوری اطلاعات، ش ۴، ۱۳۸۸.

محمدنژاد شورکائی، مجتبی، «فراروش تحقیقات انجام‌شده در زمینه عوامل مؤثر بر رضایت مشتری: تحلیل اسنادی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های دولتی تهران»، چشم‌انداز مدیریت بازرگانی، ش ۶، ۱۳۹۰، ص ۱۴۱ تا ۱۶۴.

مطهری، مرتضی، امدادهای غیبی در زندگی بشر، تهران: صدرا، ۱۳۷۸.
مقام معظم رهبری، بیانات در دیدار با دانشجویان دانشگاه امام صادق علیه السلام در عید غدیر، تهران، ۱۳۸۴.

نبوی، محمدحسن، مدیریت اسلامی، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۴.

نجاری، رضا، مبانی مدیریت اسلامی، چ ۳، تهران: دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۸۶.

نقی پور فر، ولی‌الله، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن، تهران: ثنای دانش، ۱۳۹۴.

Cleary, R. E. (2000). The Public administration doctoral Dissertation reexamined:: An Evaluation of the Dissertations of 1998. *Public Administration Review*, 60, 546-455. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3110232>

Edwards, A., Pang, N., Shiu, V., & Chan, C. (2010). The understanding of spirituality and the potential role of spiritual care in end-of-life and palliative care: a meta-study of qualitative research. *Palliat Medicine*, 1-18. Retrieved from <http://pmj.sagepub.com/content/early/2010/07/19/0269216310375860>

Knox, K. (2014). A Researcher's Dilemma - Philosophical and Methodological Pluralism. *Electronic journal of business research methods*. Retrieved from <http://www.ejbrm.com/issue/download.html?idArticle=140>

Paterson B, Thorne S, Canam C and Jillings C. *Metastudy of qualitative health research: A practical guide to meta-analysis and meta-synthesis*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001

Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2016). *Research Methods for Business Students* (Seventh edition). New York: Pearson Education.

یادداشت‌ها

---

۱. برای مطالعه در این حوزه ر.ک: علوی (۱۳۹۴).

2. Management.

3. meta-study.

4. Paterson.

5. Bondas.

6. Zhao.

۷. منظور از استفاده از داده‌های دست دوم، استفاده محققین از کتبی است که آن کتب به متون تفسیری مراجعه داشته و محقق به‌جای اینکه مستقیماً به کتب تفسیری مراجعه نماید، به کتبی که از تفاسیر استفاده نموده‌اند، مراجعه نماید.

8. The Research Onion.